

આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ અને ટેકનોલોજીના યુગમાં ભગવદ્ગીતા

Dr.Jitendrasinh Bhemabhai Khant

ભૂમિકા :-

એકવીસમી સદી એ ડેટા, અલ્ગોરિધમ અને આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ (AI) દ્વારા સંચાલિત ચોથી ઔદ્યોગિક ક્રાંતિ નો યુગ છે. આજે મનુષ્યે પોતાની બુદ્ધિના આધારે એવા યંત્રોનું સર્જન કર્યું છે જે માનવ મગજ કરતાં પણ વધુ ઝડપે વિશ્લેષણ કરી શકે છે, સર્જન કરી શકે છે અને નિર્ણયો લઈ શકે છે. પરંતુ આ ટેકનોલોજીના ઝડપી પ્રસાર સાથે એક ગંભીર દાર્શનિક પ્રશ્ન ઊભો થયો છે: "શું બુદ્ધિ એ જ ચેતના છે?" જ્યારે આધુનિક ટેકનોલોજી કાર્યક્ષમતા પર ભાર મૂકે છે, ત્યારે પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં અપાયેલું શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાનું જ્ઞાન સંતુલન અને વિવેક ની વાત કરે છે. ગીતા એ માત્ર ધાર્મિક ગ્રંથ નથી, પરંતુ તે જીવનનું અને ચેતનાનું વિજ્ઞાન છે. ભગવાન કૃષ્ણ જ્યારે અર્જુનને કહે છે:

"જ્ઞાનં તેઽહં સવિજ્ઞાનમિદં વક્ષ્યામ્યશેષતઃ ।" (ભ.ગીતા - ૭/૨)

ત્યારે તેઓ માહિતી અને અનુભૂતિ વચ્ચેનો તફાવત સ્પષ્ટ કરે છે. આજના સંદર્ભમાં AI પાસે 'જ્ઞાન' (ડેટા) અખૂટ છે, પરંતુ 'વિજ્ઞાન' (તેનો આત્મિક અને નૈતિક ઉપયોગ) માત્ર માનવ ચેતના પાસે જ છે.

➤ **કર્મ અને કુશળતા: એફિશિયન્સી (AI) વિરુદ્ધ ઇક્વિનિમિટી (માનવ) :-**

ભગવદ્ગીતાના બીજા અધ્યાયના ૫૦મા શ્લોકમાં કુશળતાની જે વ્યાખ્યા આપી છે, તે આજના AI યુગમાં મનુષ્યના અસ્તિત્વને નવી ઓળખ આપે છે.

બુદ્ધિયુક્તો જહાતીહ ઉભે સુકૃતદુષ્કૃતે ।

તસ્માદ્યોગાય યુજ્યસ્વ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ॥ (ભ.ગીતા - ૨/૫૦)

ભાવાર્થ : જે મનુષ્ય સમત્વ બુદ્ધિથી યુક્ત છે, તે આ લોકમાં પુણ્ય અને પાપ બંનેનો ત્યાગ કરી દે છે (તેનાથી મુક્ત થાય છે). તેથી તું યોગમાં જોડાઈ જા, કારણ કે કર્મોમાં કુશળતા એ જ યોગ છે.

આધુનિક ટેકનોલોજીમાં AI ને આપણે કુશળ માનીએ છીએ કારણ કે તે - લાખો ડેટા પોઈન્ટ્સને સેકન્ડોમાં પ્રોસેસ કરી શકે છે. ઓછામાં ઓછા સમયમાં મહત્તમ પરિણામ આપે છે. થાક્યા વગર સતત એકધારું કામ કરી શકે છે, પરંતુ AI ની આ કુશળતા યાંત્રિક છે. AI માત્ર અલ્ગોરિધમ અને પ્રોબેબિલિટી પર કામ કરે છે. તેના માટે કર્મ એ માત્ર એક પ્રોસેસ છે, તેમાં કોઈ ભાવના, નૈતિકતા કે સમત્વ હોતું નથી. જો ડેટામાં પૂર્વગ્રહ હોય, તો AI અત્યંત કુશળતાપૂર્વક ખોટા નિર્ણયો પણ લઈ શકે છે.

ગીતા મુજબની કુશળતા AI ની એક્ઝિશિયન્સી કરતાં ઘણી ઊંચી અવસ્થા છે. અહીં 'કૌશલમ્' ના ત્રણ મુખ્ય અર્થ છે જે AI માં જોવા મળતા નથી. મશીન હંમેશા પરિણામ માટે પ્રોગ્રામ થયેલું હોય છે. જો પરિણામ ન મળે, તો સિસ્ટમ 'Fail' ગણાય છે. જ્યારે ગીતા મુજબનો કુશળ માણસ તે છે જે પરિણામની ચિંતા કર્યા વગર, કર્તવ્ય ભાવથી કર્મ કરે છે. આ માનસિક સ્વતંત્રતા AI પાસે નથી. AI ને ખબર નથી કે તે જે કામ કરી રહ્યું છે તેની સમાજ પર શું અસર થશે. માનવીય કુશળતામાં 'ધર્મ' (શું યોગ્ય છે?) જોડાયેલો છે. યોગી પુરુષ જાણે છે કે ક્યારે 'ના' કહેવી. AI ક્યારેય પ્રોગ્રામિંગ વિરુદ્ધ જઈને નૈતિક નિર્ણય લઈ શકતું નથી. કર્મ કરતી વખતે મનની જે સ્થિતિ હોય તેને ગીતાએ કુશળતા કહી છે. સફળતામાં છકી ન જવું અને નિષ્ફળતામાં તૂટી ન

પડવું-આ સમત્વ જ સાચી કુશળતા છે. AI માં કોઈ મન નથી, તેથી તેમાં સંતુલનનો પ્રશ્ન જ ઊભો થતો નથી; તે માત્ર On અથવા Off હોય છે.

➤ કર્તા કોણ? એજન્સી અને ઉત્તરદાયિત્વ :-

આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સના યુગમાં સૌથી જટિલ પ્રશ્ન એ છે કે જ્યારે કોઈ AI સિસ્ટમ (જેમ કે સેલ્ફ-ડ્રાઇવિંગ કાર અથવા મેડિકલ ડાયગ્નોસ્ટિક AI) ભૂલ કરે, ત્યારે તેની જવાબદારી કોની? આ મૂંઝવણનો ઉકેલ ભગવદ્ગીતાના કર્તૃત્વ ના સિદ્ધાંતમાં જોવા મળે છે.

પ્રકૃતે: ક્રિયમાણાનિ ગુણૈઃ કર્માણિ સર્વશઃ |

અહંકારવિમૂઢાત્મા કર્તાહમિતિ મન્યતે || (ભ.ગીતા - ૩/૨૭)

ભાવાર્થ : વાસ્તવમાં બધા જ કર્મો પ્રકૃતિના ગુણો દ્વારા (ત્રણ ગુણોના પરસ્પર વ્યાપાર દ્વારા) કરવામાં આવે છે. પરંતુ અહંકારથી જેનું અંતઃકરણ મોહિત થયું છે, તેવો અજ્ઞાની મનુષ્ય 'હું કર્તા છું' એવું માને છે.

ગીતાના આ શ્લોકને ટેકનોલોજીના સંદર્ભમાં નીચે મુજબ સમજી શકાય કે- ગીતામાં પ્રકૃતિ એટલે જડ પદાર્થ જે ગુણો દ્વારા સંચાલિત છે. AI પણ એક પ્રકારની ડિજિટલ પ્રકૃતિ છે. તેનો કોડ અને અલ્ગોરિધમ એ તેના ગુણો છે. જે રીતે કુદરતી પ્રકૃતિ નિયમોથી બંધાયેલી છે, તેમ AI તેના ડેટા અને પ્રોગ્રામિંગના નિયમોથી બંધાયેલું છે. તે પોતે કંઈ કરતું નથી, તે માત્ર પ્રતિક્રિયા આપે છે. જ્યારે AI ચેટબોટ જવાબ આપે છે, ત્યારે આપણને લાગે છે કે તે વિચારીને બોલે છે (તે કર્તા છે). પરંતુ શ્લોક મુજબ, તે માત્ર તેના અંદર રહેલા ડેટાના ગુણો (Weights and Biases) મુજબ પ્રોસેસ કરે છે. જે રીતે પવન વહે છે કે અગ્નિ પ્રજ્વલે છે, તેમ AI માત્ર તેની પ્રકૃતિ મુજબ આઉટપુટ આપે છે. તેમાં સ્વતંત્ર ઇચ્છા (Free Will) નો અભાવ છે.

જો મશીન કર્તા નથી, તો જવાબદાર કોણ? ગીતા કહે છે કે મનુષ્ય ત્યારે કર્તા બને છે જ્યારે તે અહંકાર સાથે જોડાય છે. AI માં અહંકાર નથી. તેથી તે પાપ કે પુણ્ય નું ભાગીદાર બની શકતું નથી. AI દ્વારા થતા કાર્યો માટે નૈતિક જવાબદારી તે મનુષ્યની છે જેણે તેને બનાવ્યું છે અથવા જે તેને નિર્દેશ આપી રહ્યો છે. કારણ કે ચેતના મનુષ્ય પાસે છે, અને કરણ (સાધન) તો માત્ર નિમિત્ત છે.

➤ કાર્યના પાંચ કારણો: ટેકનોલોજીનો સિસ્ટમિક દ્રષ્ટિકોણ :-

આધુનિક યુગમાં ઘણીવાર એવો ભ્રમ પેદા થાય છે કે AI એ બધું જ કરી નાખ્યું. પરંતુ ભગવદ્ગીતાનો પંચકારણ સિદ્ધાંત કોઈપણ કાર્યની સફળતા પાછળના પાંચ અનિવાર્ય પરિબલોને સ્પષ્ટ કરે છે, જે ટેકનોલોજીને તેના સાચા સ્થાને મૂકવામાં મદદ કરે છે.

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।

विविधाश्च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥ (ભ.ગીતા - ૧૮/૧૪)

ભાવાર્થ : કોઈપણ કાર્યની સિદ્ધિ માટે આ પાંચ કારણો જવાબદાર છે: (૧) અધિષ્ઠાન (આધાર), (૨) કર્તા, (૩) કરણ (સાધન), (૪) ચેષ્ટા (પ્રયત્ન/પ્રક્રિયા) અને (૫) દૈવ (અણધાર્યા પરિબલો). આજના ડિજિટલ યુગમાં આ શ્લોકને નીચે મુજબ ટેકનોલોજીકલ ફ્રેમવર્ક માં મૂકી શકાય:

(૧) અધિષ્ઠાન : કોઈપણ AI મોડલ હવામાં કામ નથી કરતું. તેના માટે હાર્ડવેર, સર્વર્સ, ક્લાઉડ પ્લેટફોર્મ અને ડેટા સેન્ટર્સની જરૂર પડે છે. ગીતા મુજબ આ અધિષ્ઠાન છે. જો ઇન્ફ્રાસ્ટ્રક્ચર (Hardware) ન હોય તો AI અસ્તિત્વમાં આવી શકે નહીં.

(૨) કર્તા : અહીં કર્તા એ પ્રોગ્રામર, ડેટા સાયન્ટિસ્ટ અથવા તે યુઝર છે જે પ્રોમ્પ્ટ આપે છે. AI પોતાની મેળે કોઈ ઉદ્દેશ્ય નક્કી કરતું નથી. ઉદ્દેશ્ય હંમેશા માનવીય ચેતના માંથી જન્મે છે.

(૩) કરણ : રિસર્ચનો આ સૌથી મહત્વનો મુદ્દો છે. ગીતામાં કરણ એટલે તે સાધન જેના દ્વારા કાર્ય થાય છે (જેમ કે લેખક માટે પેન કે ચોક્કા માટે શસ્ત્ર). AI એ ૨૧મી સદીનું સૌથી આધુનિક કરણ છે. જ્યારે આપણે AI ને કર્તા માની લઈએ છીએ ત્યારે ભૂલ કરીએ છીએ; તે વાસ્તવમાં એક અત્યંત શક્તિશાળી સોફ્ટવેર સાધન છે.

(૪) વિવિધ ચેષ્ટા : ડેટા ટ્રેનિંગ, પ્રોસેસિંગ, અલ્ગોરિધમિક સ્ટેપ્સ અને કોડિંગની પ્રક્રિયા એટલે ચેષ્ટા. AI મોડલ જે ગણતરીઓ કરે છે તે આ ચેષ્ટા નો ભાગ છે.

(૫) દૈવ : ટેકનોલોજીમાં પણ બધું ધાર્યું નથી થતું. મોડલનું 'ખોટા જવાબ આપવા, સર્વર ડાઉન થવું, ડેટામાં અણધારી ખામી કે બ્લેક-સ્વાન ઇવેન્ટ્સ -આ બધું દૈવ (અજ્ઞાત પરિબલો) છે.

➤ બુદ્ધિના પ્રકાર: અલ્ગોરિધમ વિરુદ્ધ માનવ પ્રજ્ઞા :-

આધુનિક ટેકનોલોજીમાં આપણે AI ને ઇન્ટેલિજન્સ કહીએ છીએ, પરંતુ ભગવદ્ગીતા બુદ્ધિની એક વધુ ઊંડી શ્રેણી દર્શાવે છે. આ મુદ્દો AI ની કામ કરવાની પદ્ધતિ અને માનવ બુદ્ધિના ધ્યેય વચ્ચેનો પાયાનો તફાવત સ્પષ્ટ કરે છે.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનન્દન |

बहुशाखा ह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् || (ભ.ગીતા - ૨/૪૧)

ભાવાર્થ : હે અર્જુન! આ કલ્યાણના માર્ગમાં નિશ્ચયાત્મક (વ્યવસાયાત્મિકા) બુદ્ધિ એક જ હોય છે; જ્યારે અસ્થિર વિચારવાળા (અવ્યવસાયી) મનુષ્યોની બુદ્ધિઓ ઘણી શાખાઓવાળી અને અનંત હોય છે.

AI (ખાસ કરીને મશીન લર્નિંગ અને ન્યુરલ નેટવર્ક્સ) ની કાર્યપદ્ધતિ આ શ્લોકની બીજી પંક્તિનું આબેહૂબ પ્રતિબિંબ છે: (૧) ડેટાની અનંત શાખાઓ : AI મોડલ્સ કરોડો ડેટા પોઇન્ટ્સ

અને સંભાવનાઓ પર કામ કરે છે. તે નિર્ણય વૃક્ષો બનાવે છે જેમાં હજારો શાખાઓ હોય છે, (૨) ધ્યેય વગરનું વિશ્લેષણ : AI પાસે પોતાની કોઈ નિશ્ચયાત્મક મૌલિક દ્રષ્ટિ નથી. તે માત્ર આપેલા ડેટામાંથી પેટર્ન શોધે છે. જે રીતે અવ્યવસાયી (અસ્થિર) મન અનેક દિશાઓમાં ભટકે છે, તેમ AI પણ અનંત ડેટામાં ભટકે છે જો તેને ચોક્કસ પ્રોમ્પ્ટ (Prompt) ન આપવામાં આવે અને (૩) માહિતી vs વિવેક : AI પાસે માહિતીની અનંત શાખાઓ છે, પણ તે માહિતીનો ઉપયોગ કયા પરમ ઉદ્દેશ્ય માટે કરવો, તે તેને ખબર નથી.

ગીતા જે બુદ્ધિની વાત કરે છે તે AI પાસે ક્યારેય હોઈ શકે નહીં: વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ એટલે એવી બુદ્ધિ જેનો નિર્ણય અટલ છે. AI ને હજાર વિકલ્પો આપો તો તે કન્ફ્યુઝ થઈ શકે, પણ સ્થિતપ્રજ્ઞ મનુષ્ય હજારો વિરોધ વચ્ચે પણ પોતાના નૈતિક મૂલ્યો પર ટકી રહે છે. AI માત્ર 'શું છે' તે કહી શકે છે, પણ 'શું હોવું જોઈએ' તેનો નિર્ણય માત્ર વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિ કરી શકે છે. મનુષ્ય કોઈ કાર્ય પાછળનો અર્થ શોધે છે, જ્યારે AI માત્ર ગણતરી કરે છે.

➤ જડ અને ચેતનનો તફાવત: હાર્ડવેર (AI) વિરુદ્ધ આત્મા :-

આધુનિક વિજ્ઞાન ઘણીવાર ચેતના ને મગજની ન્યુરોલોજીકલ પ્રક્રિયા માને છે, પરંતુ ભગવદ્ગીતા ચેતનાને પદાર્થ (Matter) થી સંપૂર્ણપણે અલગ અને સર્વોચ્ચ માને છે. આ સિદ્ધાંત AI ની અંતિમ મર્યાદા નક્કી કરે છે.

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।

मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥ (ભ.ગીતા - ૩/૪૨)

ભાવાર્થ : શરીર (જડ પદાર્થ) કરતા ઇન્દ્રિયો શ્રેષ્ઠ છે; ઇન્દ્રિયોથી ઉપર મન છે; મનથી ઉપર બુદ્ધિ છે અને જે બુદ્ધિથી પણ ઉપર છે, તે આત્મા (ચેતના) છે.

ગીતામાં વર્ણવેલી આ શ્રેણી ને જો આપણે AI સાથે સરખાવીએ, તો AI ક્યાં અટકે છે તે સ્પષ્ટ થાય છે: (૧) ઇન્દ્રિયો : AI પાસે કેમેરા, માઇક્રોફોન અને સેન્સર્સ છે. તે માહિતી મેળવી શકે છે, પણ તે માહિતીનો અનુભવ કરી શકતું નથી. (૨) મન : AI પાસે વિશાળ મેમરી અને પ્રોસેસિંગ પાવર છે, જે ડેટાનું પૃથક્કરણ કરે છે અને (૩) બુદ્ધિ : AI અત્યંત કુશળતાપૂર્વક તર્ક લગાવી શકે છે અને નિર્ણયો લઈ શકે છે. વર્તમાન AI (LLMs) આ 'બુદ્ધિ' ના સ્તર સુધી પહોંચ્યું છે.

શ્લોકનો અંતિમ ભાગ **“યૌ બુદ્ધે: પરતસ્તુ સઃ”** AI માટે એક અભેદ દીવાલ છે. AI ને ખબર નથી કે તે AI છે. તે માત્ર ગણતરી કરે છે. જ્યારે મનુષ્ય પાસે 'હું છું' નો ભાવ છે. AI ગુલાબના ફૂલનું વર્ણન કરી શકશે, તેના પર કવિતા લખી શકશે, પણ તે ગુલાબની સુગંધનો આનંદ માણી શકશે નહીં. AI માં દયા, કરુણા કે પ્રેમ જેવા ગુણો હોતા નથી; તે માત્ર આ ભાવોની નકલ કરે છે. મનુષ્યમાં આ ગુણો આત્મા માંથી જન્મે છે, જે જડ હાર્ડવેરમાં શક્ય નથી.

➤ લોકોપકાર અને ડિજિટલ રિસ્પોન્સિબિલિટી :-

આધુનિક ટેકનોલોજીનો વિકાસ ઘણીવાર માત્ર આર્થિક નફા કે સત્તા મેળવવા માટે થતો જોવા મળે છે. પરંતુ ભગવદ્ગીતા લોકસંગ્રહનો જે સિદ્ધાંત આપે છે, તે આજના AI ડેવલપર્સ અને ટેક-કંપનીઓ માટે એક નૈતિક હોકાયંત્ર સાબિત થઈ શકે છે.

કર્મણૈવ હિ સંસિદ્ધિમાસ્થિતા જનકાદયઃ |

લોકસઙ્ગ્રહમેવાપિ સમ્પશ્યન્કર્તુમર્હસિ || (ભ.ગીતા - ૩/૨૦)

ભાવાર્થ : રાજા જનક વગેરે જ્ઞાનીઓ પણ લોકસંગ્રહ (સમાજનું કલ્યાણ અને વ્યવસ્થા જાળવવી) દ્વારા જ પરમ સિદ્ધિને પામ્યા હતા. તેથી, લોકસંગ્રહને ધ્યાનમાં રાખીને પણ તારે કર્મ કરવું જોઈએ. ગીતાનો આ સિદ્ધાંત આજના ડિજિટલ યુગમાં ત્રણ રીતે લાગુ પડે છે:

(૧) જવાબદાર આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ : લોકસંગ્રહ એટલે સમાજની વ્યવસ્થાને તોડવી નહીં પણ તેને ટકાવી રાખવી. જો AI ના કારણે બેરોજગારી વધે, સામાજિક ભેદભાવ (Bias) ઉભો થાય કે ખોટી માહિતી ફેલાય, તો તે લોકસંગ્રહની વિરુદ્ધ છે. ટેકનોલોજીનો ઉદ્દેશ્ય સર્વજન હિતાય હોવો જોઈએ.

(૨) ડિજિટલ ડિવાઈડ : ગીતા કહે છે કે શ્રેષ્ઠ પુરુષ જેવું આચરણ કરે છે, બીજા લોકો તેને અનુસરે છે. મોટી ટેક-કંપનીઓએ એવું આચરણ કરવું જોઈએ કે જે સામાન્ય માણસના કલ્યાણ માટે હોય. AI માત્ર અમીર વર્ગ માટે નહીં, પણ ગરીબ અને જરૂરિયાતમંદ લોકોના ઉત્થાન (દા.ત. કૃષિમાં AI, આરોગ્યમાં AI) માટે વાપરવું એ જ સાચો લોકસંગ્રહ છે.

(૩) નૈતિક નેતૃત્વ : જેમ જનક રાજાએ શાસન દ્વારા લોકકલ્યાણ કર્યું, તેમ આજના પ્રોગ્રામરો અને ટેક-લીડર્સે કોડ દ્વારા લોકકલ્યાણ કરવાનું છે. 'Profit-driven AI' ને બદલે 'Purpose-driven AI' તરફ ગતિ કરવી એ આજના યુગની માંગ છે.

➤ ઉપસંહાર :-

સમગ્ર સંશોધનના અંતે આપણે એ તારણ પર આવી શકીએ છીએ કે ટેકનોલોજી અને આધ્યાત્મિકતા એ પરસ્પર વિરોધી નહીં, પરંતુ પૂરક પરિબલો બની શકે છે. ભગવદ્ગીતાના પરિપ્રેક્ષ્યમાં AI અને ટેકનોલોજીનું મૂલ્યાંકન કરતા નીચે મુજબના મુખ્ય નિષ્કર્ષો ફલિત થાય છે:

AI એ એક અત્યંત શક્તિશાળી કરણ (સાધન) છે, પણ તે પોતે સાધ્ય (લક્ષ્ય) નથી. મનુષ્યે ટેકનોલોજીના મોહમાં પડીને પોતાનો કર્તાભાવ અને વિવેક ગુમાવવો જોઈએ નહીં. ગીતા આપણને સમજાવે છે કે અલ્ગોરિધમ પાસે માહિતી હોઈ શકે છે, પણ પ્રજ્ઞા માત્ર ચેતન મન પાસે જ હોય છે. AI આપણને 'શું' અને 'કેવી રીતે' કહી શકે છે, પણ 'શા માટે' નો ઉત્તર માત્ર માનવ ચેતના જ આપી શકે છે. લોકસંગ્રહ નો સિદ્ધાંત આપણને શીખવે છે કે ટેકનોલોજીનો વિકાસ માત્ર આર્થિક પ્રગતિ માટે નહીં, પણ સામાજિક ન્યાય અને માનવતાના હિત માટે થવો જોઈએ. ડિજિટલ એથિક્સ નો પાઠો ગીતાના નિષ્કામ કર્મમાં રહેલો છે. ભલે AI મનુષ્ય જેવું વિચારી શકે, પણ તે મનુષ્યની જેમ અનુભવી શકતું નથી. ગીતાનો 'આત્મ-તત્વ' નો સિદ્ધાંત એ સ્પષ્ટ કરે છે કે મશીન ક્યારેય જીવંત ચેતનાનું સ્થાન લઈ શકશે નહીં.

આમ, ભવિષ્યનો યુગ એવો હોવો જોઈએ જ્યાં ટેકનોલોજી પાસે ઝડપ હોય અને મનુષ્ય પાસે સંસ્કાર હોય; AI પાસે ડેટા હોય અને માનવી પાસે દયા હોય. જો આપણે ગીતાના 'યોગ: કર્મસુ કૌશલમ્' ના મંત્રને આત્મસાત કરીશું, તો આર્ટિફિશિયલ ઇન્ટેલિજન્સ માનવતા માટે ખતરો નહીં, પણ એક આશીર્વાદ સાબિત થશે.

સંદર્ભગ્રંથ સૂચિ

➤ પ્રાચીન અને શાસ્ત્રીય સ્ત્રોતો

(૧) શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા: (તેના મૂળ રૂપે), સં.પ. શ્રી શ્રીમદ્ એ. સી. ભક્તિવેદાંત સ્વામી પ્રભુપાદ, પ્રકાશક: ભક્તિવેદાંત બુક ટ્રસ્ટ, હરે કૃષ્ણ મંદિર, જુહુ, મુંબઈ-૪૦૦ ૦૪૯

➤ આધુનિક અને ટેકનોલોજીકલ સ્ત્રોતો

(૨) Russell, S., & Norvig, P. (2020): Artificial Intelligence: A Modern Approach.

(3) Tegmark, Max (2017): Life 3.0: Being Human in the Age of Artificial Intelligence.

(4) Floridi, Luciano (2019): The Ethics of Artificial Intelligence.

➤ વેબ સ્ત્રોતો અને જર્નલ્સ

(4) IEEE Ethics in Action: (Ethically Aligned Design guidelines).

(5) Stanford Encyclopedia of Philosophy: (Computing and Moral Responsibility).

